

KÖVESDI VERONIKA

És mondá az Úr: kövess engem – az Instagramon

A poszt-szekuláris világ istenei

Ha az ember képes megölni istent, akkor fel is tudja támasztani. Isten a saját képére teremtette az embert, az ember pedig a saját képére teremti meg isteneit – a digitális média platformjain pedig korábban sosem tapasztalt lehetőség nyílik erre.

A szorongás kora

Soha nem volt ekkora a szabadság – mondják. Az óriásira nyitott nyugati világ, roskadozó polcaival, szélessávú internetével és az önmegvalósítás ígéretével egyedülálló milió. A globális piac a digitális média lenyűgöző eszközei és kreativitása révén végtelen vágyakat generál és közvetít, az igények kielégítése pedig azonnal, egyetlen kattintásra, személyre szabottan megvalósul. Minden az egyéni vágyak beteljesítésére sarkall, a lehető leggyorsabban és legegyszerűbben, néhány szavas Google kereséssel. Az internetnek köszönhetően karnyújtásnyira a világpiac összes árucikke, de a brazil fair trade kávéval együtt valami más is az asztalra kerül: a kikerülhetetlen és ellenőrizhetetlen információ-tömeg a friss trendekről, az új normákról és devianciákról.

Lemaradni egyenlő a megsemmisüléssel, így a szüntelenül változó trendek nyomán eladható új termékek a boldogság modern formájával kecsegtetnek: helyet ígérnek a változó világban, és ezáltal pillanatnyi megnyugvást, hogy a fogyasztó képes tartani a lépést. A modern kapitalizmus embere maga mögött hagyta a béklyókat, megszabadult az oly sokáig kínzóan határoló tradícióktól, már nem börtönzik be az ezekből fakadó szociális és

morális keretek, és végre egyedülálló mértékben élhet a választás szabadságával.¹

Azonban csalfa kép ez, hiszen a választás szabadsága egyáltalán nem jelenti a választás kényszere alóli felmentést. Az önmegvalósítás végtelen opciói a bukás végtelen lehetőségeit implicálják. A *fejlődés* már nem a reményteljes holnapot idézi, hanem egy verejtékes rémálmot arról, hogy képtelenek vagyunk lépést tartani, elavulttá válunk, jelentéktelenné. Az inadekvátságtól való félelem viszont csak az egyik csapás, ami modern társadalmat átszövő egzisztenciális szorongáshoz vezet.²

A fentebb említett információtömegben nemcsak az új témék kikerülhetetlenek, hanem a folyamatos tájékoztatás a bolygón zajló eseményekről, amelyek a média sajátosságának köszönhetően dominánsan negatívak. A globális felmelegedés, a terrorizmus, a migráció így még akkor is a mindennapjaink részévé válik, ha a média platformjain kívül nem találkozunk egyikkel sem. Az éhezés, a balesetek, a betegségek folyamatos közvetítése a nappalinkba hozza a világ nyomorúságát, és megteremti a modern ember mindennapjainak labilis valóságát. Ahogy Zygmunt Bauman érvel,³ ezen a bolygón senki nem érezheti magát teljes biztonságban addig, amíg valaki veszélyben van.

A váratlan csapások megelőzésére nincs lehetőségünk, tehetetlenül állunk szemben a sorssal: bizonytalan a megélhetésünk, ingatag a pozíciónk a szociális hálóban a fellazult emberi kötelek nyomán, a folyamatosan változó normáknak és devianciáknak köszönhetően pedig az önértékelésünk, az identitásunk is teljesen labilissá válik. Nincs kire számítanunk, hiszen a globalizációval járó globális problémákra a lokális politika aligha tud megoldást kínálni.⁴

A képtelenség, hogy beleszóljunk a világ működésébe, lelassítsuk a változást, a félelem, hogy nem tudunk lépést tartani, képtelenek vagyunk kontrollálni az eseményeket, arra vezet, hogy azokra a veszélyekre vagy problémákra figyeljünk, amelyekről tudjuk vagy hisszük, meg tudjuk előzni őket. A hétköznapiakban a környezetünkben bujkáló reneteg apró veszélyre, a szennyezett városi levegőre, a cukortartalomra a túlságosan feldolgozott élelmiszereinkben. A félelem helye eltolódik: az egzisztencia biztosságának (*security*) hiánya okozta szorongás a biztonság (*safety*) elvesztésétől való félelemben realizálódik, amit napjaink politikája és a kapitalizmus is termőtalajának használ.⁵

Más szóval, az egzisztenciális szorongás valódi okát elfojtva, menekülési mechanizmusként alkalmat keresünk arra, hogy

1 Fromm, Erich: *Menekülés a szabadság elől*, Napvilág, Budapest, 2002, 36.

2 Bauman, Zygmunt: *Liquid Modern Life and its Fears*, in uő: *Liquid Times. Living in an Age of Uncertainty*, Polity Press, Cambridge, 2007.

3 Uo.

4 Uo. 10–12, 25.

5 Uo. 11–14.

olyan tárgyakon ventilálhassuk ki félelmeinket, amiket megfelelő elővigyázatossággal eltávolíthatunk magunktól, így a több-órás online *binge-reading* után messzire elkerüljük a tejtermékek fogyasztását, hiszen tele van hormonokkal, megveregetjük a saját vállunk, hogy az óceáni műanyagból készült telefontokunkkal megmentjük a sósvízi halállományt, és a körbekamerázott lakóparkunk teremtette biztonság illúziójában nyugodtan hajtjuk álomra a fejünket, hiszen semmilyen *idegen* nem kerülhet a közepünkbe. Ez a biztonság azonban visszás, hiszen a reggeli napfény csak a rácson keresztül jut be az ablakainkon, azonnal megidézőve a veszélyt és a fenyegetettséget, az ajtón kilépve a szembejövők arcának idegensége szorongást kelt, és máris kezdődik előről az ördögi kör, hogy megtaláljuk azt, ami látszólag valódi okot ad a régóta elfojtani próbált feltörő szorongásnak.

Az exkluzív humanizmus és a poszt-ateisták

A félelmek korábban említett kivetítése persze nem szünteti meg a folyamatos tehetetlenség, jelentéktelenség és bizonytalanság érzését. Mindannyiunknak szüksége van valamire, ami értelmet ad a mindennapok folyamatos harcának, amitől jobb lesz. Daniel Hervieu-Léger szerint⁶ a modernitás emberét a társadalom arra buzdítja, hogy válaszokat keressen, megoldásokat találjon, haladjon és előrelépjen. Csakhogy e törekvések valóra váltása problematikus, a cél egyre távolabb kerül, s ez hívja elő a vallási szükségletet, viszont annak immár a modernitással, a modern étellel összeegyeztethető formáit.⁷

Olyan formák ezek, amelyekkel a létezés maga több lesz, nyugodtabb vagy elégedettebb; amelyek súlyt és jelentőséget adnak, a teljesség élményeit. Ezekben a pillanatokban az aggodalom, a szorongás, a szomorúság megszűnni látszik, az egyén egésznek érzi magát, energiával teljesnek; valakinek, aki képes előrehaladni az útján. Peter Berger ezeket a pillanatokot a megszokott valóság megszűnéseként írja le: szerinte ez valami lehengerlően más, egy másik tudatállapot.⁸ Lehet, hogy csak egy pillanatig részeseülünk belőle, mindenesetre erős benyomásunk van arról, milyen lenne, hogyan élnénk át, béke és önfeledtség jellemzi. Ezek a megkönnyebbüléssel járó élmények segítenek meghatározni az irányt az individuum életében, miszerint az morálisan vagy spirituálisan orientálódik.

De hogyan lehet elérni a kiteljesedést a modern nyugati világban? A mai globalizált, likvid és rétegzett társadalmak többségében fellelhető valamilyen koncepció arról, mit jelent a teljesség

6 Idézi: Davie, Grace: *A vallás szociológiája*, Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2010, 91–92.

7 Uo. 91–92.

8 Idézi: Taylor, Charles: *A secular age*, Harvard University Press, Cambridge, 2007, 5–6.

világi vagy transzcendens értelemben, s merre van a hozzá vezető út. Ezek az akár filozófiai, akár morális vagy vallásos alapokon nyugvó konstrukciók meghatározzák, hogyan élünk, hogyan viselkedünk, mik a céljaink.⁹ Alfred Schütz is úgy véli, a vallás része annak a folyamatnak, amelynek segítségével az egyének igyekeznek elboldogulni az emberi létezés viszontagságaival, értelmet tulajdonítanak az életüknek, vagyis a vallást olyan forrásként használják, amelyből merítve megalkotják életük szükséges kereteit. Ebből a konstrukcióból emelkedik ki a „szent sátor”, amely megvédi az egyént attól a szorongató gondolattól, hogy az élet és ő maga jelentéktelen és céltalan.¹⁰

Vizsont a kései modern korszakban – érvel Steve Bruce – a vallás beolvadt a választható lehetőségek, életstílusok és preferenciák világába, a vallási intézmények helyébe a felekezet és a kultusz (tehát a vallási élet fokozódó individualizmusát tükröző vallási szerveződések) lépnek, ebből fakadóan pedig hiányzik a fölény boruló „szent sátor”, a mindent átfogó vallási keret, amelyet például az egyetemes egyház testesített meg.¹¹ Utóbbi a szekularizációs folyamatokból fakadóan szorult egyre inkább háttérbe Európában, az Egyesült Államokban viszont a vallási pluralizusból fakadóan eredendően más képet öltött.

A sokat vitatott szekularizáció alatt a fent említett európai kontextusban a vallás csökkenő társadalmi jelentőségét hangsúlyozó elméleteket értem. José Casanova a világi és egyházi intézmények a modernsége jellemző szétválasztódásaként értelmezi, továbbá Bryan Wilson is hasonlóan érvel: a szekularizáció nem a vallás eltűnését jelenti, hanem azt a folyamatot, amely során a vallási gondolkodás, gyakorlat és intézmények elvesztik jelentőségüket a társadalmi rendszer működésében. A politikai hatalom megszabadul a vallás szentesítésétől, megteremti saját legitimitását, és a modern társadalmakban dolgozók életvitelének racionális elvekhez igazodását követeli meg.¹²

Ez utóbbiból következtethető az a tendencia is, hogy a teljesség elérése és a transzcendens célok szétválasztódnak, az emberi élet evilági maximalizálásán túl minden más elhanyagolható, nincs végső cél. Ez a jelenség, amit Charles Taylor exkluzív humanizmusnak nevez, először bukkan fel opcióként ilyen nagy mértékben a történelemben,¹³ a lehetőségét pedig a wilsoni értelemben vett szekularizáció teremtette meg.

A modernitás morális rendjében az individuum kiteljesedése sok esetben a piaci értékétől függ. Mindennap megmértetik a kor szelleme által maximálisan támogatott versenyben, az online és az offline térben egyaránt, ahol a zsigerekig ivódott vulgárdarwinizmus nyomán a kiesett „gyengéket” egyszerű vállrandí-

9 Uo. 16.

10 Davie, i. m. 82.

11 Uo. 87.

12 Uo. 84.

13 Taylor, i. m. 18–20.

tással az evolúció számlájára írjuk. Abban élünk, amit Bauman csak úgy jellemez: „escape is the new word in town”. A mérhetetlen fogyasztás, az öncélúság és Taylor szerint a kor egész szellemisége is bebörtönöz, amiből muszáj kitörni. Az a jelenség, hogy egyre többen és többen csalódnak a modern morális rendben, a fogyasztói társadalom hideg öncélúságában, arra sarkall, hogy keressenek valamit, ami ennél több. Az Egyesült Államokban számos felekezet áll a különféle vallási igény kielégítésére, azonban Európa országaiban más képpel találkozunk. Bár a szekularizációs folyamat nyomán a történelmi egyházak már nem tudják megszabni az európaiak többségének hitrendszerét vagy viselkedését, továbbra is fontos – sok esetben valódi hit nélküli – identitást jelző szerepet játszanak.

Ugyanakkor David Martin úgy véli, mivel veszítettek erejük-ből azok a tényezők, amelyek Kelet- és Közép-Európában a vallás történelmi formájának hanyatlásához vezettek, szabaddá váltak a vallásellenzők (például a kommunista uralom) által eddig szabályozott terek. Ezzel párhuzamosan új vallási formák – keresztények és nem keresztények egyaránt – árasztják el Európát.¹⁴ Grace Davie szerint pedig a mai európai történesekben is megfigyelhetjük a választás és a vallás közti kapcsolat néhány elemét, s kialakulóban van a választás jellegzetesen európai kultúrája is, amelyet az amerikai esetben a racionális döntés elmélet (RDE) tárgyal.¹⁵ Ez utóbbi az Egyesült Államok virágzó vallási piacát jellemző elmélet. Teoretikusai, Stark és Brainbridge a szekularizációt egy minden vallási ökonómiában jelen lévő hullámzó jelenségként értelmezik, amely felerősödő szakaszában beindítja a vallási megújulást, s az új vallási formák kialakulását. A fent említett modern amerikai vallási helyzetet leíró elméletük, az RDE azon a feltevésen alapul, hogy az egyének természetüknél fogva vallásosak, és vallási döntéseiket – mint minden más döntésüket – arra törekedve hozzák meg, hogy maximalizálják a nyereségüket és minimalizálják a veszteségüket. Az elmélet szerint a piac analógiáját alkalmazva a vallási tevékenység erősödik, ha bőséges a kínálat. Finke és Stark foglalkozik az európai helyzettel is, amely szerintük a korlátozott kínálatnak, nem pedig a kereslet visszaesésének tulajdonítható. Azt állítják, a vallás nem tűnik el a modern társadalmakban, csak hullámzó erősséggel van jelen: „a vallás forrásai folytonosan változnak a társadalomban, mennyisége viszont állandó”.¹⁶

A „vallás” folyamatosan változó definíciója annak köszönhető, hogy nincs konszenzus a normáról. A szekularizáció előtt a tradicionális, hierarchikus felépítésű egyházak jelentették ezt, amivel a modern kor új vallásai strukturális szempontból nehe-

14 Davie, i. m. 95–96.

15 Uo. 127.

16 Uo. 104–108.

zen összehasonlítható.¹⁷ A „norma” egyszerűen tarthatatlan ebben a Bauman által cseppfolyósként jellemzett korban, így megállapíthatatlan az is, mi a deviáns, hiszen nincs, amivel szemben megmérettetne. Gondoljunk például a mára stigmatizálódott keresztény dogmarendszer korábbi fundamentális szerepére.

Sokan a vallásuk gyakorlása nélkül még mindig hisznek istenben vagy egy személytelen felsőbb erőben, elfordulva az ortodox kereszténységtől. Vannak, akik szekuláris környezetben nevelkedve mégis magukévá tesznek valamilyen vallási formát; e csoportokra kölcsönözhetjük az epsteini poszt-ateista jelzőt, ami definíció szerint a minden vallási lehetőséget tagadó milióban nevelkedett egyénekre utal, akik valamilyen módon mégis megéreztek egyfajta Isten jelenlétét.¹⁸

A nem keresztény vallások száma nő, kialakulnak a humanizmust a spiritualitással vagy a spiritualitást a terápiával társító vallások. Ezenfelül sokan összebarkácsolják a vallásukat akár úgy, hogy katolikusnak vallják magukat, de tagadnak bizonyos keresztény dogmákat, vagy a kereszténységet a buddhizmussal kombinálják. Ennek hatására a kereszténység is újradefiniálja és újraalkotja önmagát,¹⁹ s alkalmazkodik az új vallási fogyasztók igényeihez.

E folyamat következményének tekinthető a 2013-ban megválasztott Ferenc pápa újító hozzáállása, ami alatt nemcsak a professzionálisan kialakított digitális kommunikációt értem, hanem az egyház fennállása óta alapvetőnek tekintett értékek újradefiniálását is. A modern nyugati világ embere számára értelmezhetetlen tanokat hirdetőnek bélyegzett egyház ugyanis a köztérben forgó témák liberális feldolgozásával immár lépéseket tesz a jelen társadalom fogyasztója felé. Utóbbira jó példák a katolikus egyházfő a melegházassággal és válással kapcsolatos engedékeny megszólalásai, vagy azok a határozott lépések, amiket a nyugati kereszténység Mária Magdolnáról alkotott évezredes képének újraalkotása érdekében tett.

A 2000-es évek feminista forradalmaira reagálva megkérdőjeleződött Mária Magdolna prostituált mivolta, s egyre inkább előtérbe kerültek azok a vélemények, miszerint csak egy női apostol létét elfogadni képtelen közösség bélyegezte őt bűnösnek. A popkultúra pedig közvetít: a 2018-ban bemutatott *Mária Magdolna* című filmmel a prostituált mítoszt teljesen feledésbe merítve az egyetlen olyan tanítványként ábrázolja, aki valóban megérti Isten fiának szándékait. A film végi szövegből megtudjuk, hogy a sokszor – főként Nagy Szent Gergely pápa nyomására – tévesen prostituáltként identifikált Mária Magdolnát Ferenc pápa 2016-ban az „Apostolok apostola” névvel illette.

17 In Kirby, Danielle: *Fantasy and belief. Alternative religions and popular beliefs in the digital age*, Routledge, New York, 2014, 7–8.

18 Taylor i. m. 533–534.

19 Uo. 513.

A digitális vallási piac és az új spirituális fogyasztó

Az individualizmuson alapuló kultúránk új vallási piacán is az egyénre helyeződik a hangsúly. A szabadság, amellyel kialakítja saját identitását, ugyanaz a szabadság, mellyel megválasztja a hitét is, és a hite nyomán a csoportot, ahová integrálódik, aminek morális normáit követi, aminek szentjeit ő is tiszteli, s a profánnak kijelölt fogalmait ő is elítéli. Peter L. Berger szerint a modernitást nem Isten hiánya jellemzi, hanem sokféle isten jelenléte.²⁰ Ugyanazon a társadalmon belül különböző hitek, értékek, világnézetek sokasága jön létre, és kialakul egy szabad vallási piac, ahol ki-ki rengeteg isten közül választhat. A digitális média pedig tökéletes felület arra, hogy az identitás és azon belül a vallási piac termékeit kínálja, ahonnan a fogyasztó ízlése szerint válogathat.

A digitális média páratlan lehetőséget kínál, hogy a szabadon választott identitáshoz illeszkedve az egyén személyre szabottan alakíthassa ki a vallási képzetek és gyakorlatok tetszés szerint újrastrukturált rendszerét. Másrészt pedig a hívők számára nemcsak a már meglévő vallások váltak elérhetővé a digitális médiumok elterjedésével, hanem lehetővé vált az is, hogy különböző hitrendszeremből kiválogassák a számukra megfelelő vallási termékeket, azokat, amelyekkel személyiségük azonosulni tud, és elhagyják belőle azt, amihez képtelenek vagy nem akarnak alkalmazkodni. Kialakíthatják a kényelmes hitüket, a saját rítusikkal, saját prófétákkal és saját bálványaikkal.

Ez egyrészt azt vonja maga után, hogy a keleti s nyugati vallások és filozófiák végtelen keveredése jön létre, amelyek struktúrája a fogyasztó ízlése szerint szelektál a régi hagyományok és a modern találmányok között, terjedésüket pedig a digitális kommunikációs platformok biztosítják. Például a katolikus egyház által évszázadokig stigmatizált latin-amerikai gyökerű bruja közösség a social media platformjain keresztül ismét gyakorolja az erősen modernizált vallását.²¹ Sutcliffe az „alternatív vallások” definíciója alá rendez mindent, ami kívül esik az egyház/szekta/kultusz kategóriáin, s hozzáteszi azokat a rendszereket is, amelyek túlmennek a nyugati és keleti filozófiák és vallási irányok szabad keveredésén, tartalmuk tekintetében pedig – ahogy Robbins is értekezik róla – a mítoszokat a popkultúrával és az alapító atyák ősinék titulált, újonnan kreált gondolataival vegyítik.²²

Egy pillanat alatt jönnek létre ezek a csoportok, és ugyanilyen gyorsan képesek megváltoztatni a struktúrájukat, a „hívek” kiválhatnak, új iskolát alapíthatnak, vagy elfordulhatnak, s egy

20 Berger, Peter L.: *Secularization Falsified*, 2008. <https://www.firstthings.com/article/2008/02/secularization-falsified> (Utolsó hozzáférés: 2019. 01. 12.)

21 https://broadly.vice.com/en_us/article/qvwe3x/the-young-brujas-reclaiming-the-power-of-their-ancestors (Utolsó hozzáférés: 2019. 01. 12.)

22 Kirby, i. m. 9–11.

teljesen új istent vagy eszmét követhetnek. Az internettel megszűnik a vallási opciót gátló lokális korlát, és az individuuum a szobája falain belül képes részesévé válni egy tőle kontinensnyi és/vagy kulturális értelemben jelentős távolságra lévő vallási közösségnek.

Minden az egyéneken múlik, akinek saját magának kell megtalálnia az utat a teljesség és a spirituális mélységek felé, a hangsúly pedig az individuális élményeken van. A vallással szemben, ahol intézményesült szabályok szerint kell hinni és élni, a spiritualitás az a szubjektivitás, ahol az egyéneken van a fókusz, ami az érzést emeli ki, az új küldetés pedig rátalálni a saját mélységekre.²³ A tradicionális hit töredékekben marad fent, a poszt-szekuláris hit pedig az egyén intuícióin alapszik.

A poszt-szekuláris mező

Ez az új, poszt-szekuláris mező nemcsak teljesen fragmentált, hanem folyamatosan változik. Új vallások bukkannak fel és tűnnek el; nincs rá esély, hogy bármely rendszer is fennmaradjon a népszerűsége nyomán, hiszen minél közelebb kerül egy-egy ilyen jelenség a populáris kultúrához, annál inkább kiveszik belőle a vélt vagy valós autentikusság. Továbbá a fentebb említett lemaradástól való félelem ebben a szegmensben is visszaköszön, s a népszerű vallási irányzatok a divat szerint változnak, amivel lépést kell tartani.

A mezőt az individualista hitek jellemzik, mindez azonban nem jelenti azt, hogy megszűnne az igény vagy a jelenség a tradicionális vallás mint egységet, közösséget alkotó intézmény szerepének betöltésére. Az emberek még mindig keresik az egyesülés lehetőségét, s ez nem csak abban merül ki, hogy még mindig hajlamosak hívó közösségekhez csatlakozni. Az ünnepek, a közösségi rítusok töretlen jelenléte a bizonyíték erre.²⁴

Ezek az események nemcsak azért jelentősek, mert kiszakítanak a hétköznapiakból, hanem azért is, mert kapcsolatot teremtenek valamivel, ami több nálunk. Legyen szó arról, hogy valaki végig zarándokol az El Caminón, vagy a hétvégét egy rave buliban tölti. Az előbbi és a vallásosság kapcsolata egészen evidens, de egy koncert vagy focimeccs esetében is felfedezhető az, ami valamilyen módon mégis a transzcendenst idézi: ez egyrészt a már korábban említett hétköznapiakból való kiszakadás, ami akár a kultúrák karneváljaihoz is hasonlítható; másrészt a közösségbe olvadás, amely megteremti az univerzális testvériség, az együtt cselekvés érzését. Mindez erőteljesen generálja az érzést, miszerint valami nagyobbak, jelentőségtejtelsebbnek vagyunk a részei, kapcsolódhatunk valamihez, ami nálunk több.

23 Taylor, i. m. 510.

24 Uo. 516–518.

Nem a zsákmány, a vadászat maga

Szinte magától értetődő a felvetés, hogy ily módon a vallás terméké válik, s ugyanolyan kiegészítője lett az identitásalkotásnak, mint a legújabb elektronikai eszközök. Bauman hosszasan ír arról, hogy ez a poszt-utópia kora, amely felé már nem haladunk, hanem benne élünk.²⁵ Az identitás folyamatos újrateemtése a modernség keresztényi értelemben vett megváltása, a le nem maradásért folyó harc pedig maga a vadászat, amiért élünk, és hiába van meg a zsákmány, újra és újra elindulunk érte. Összevetve a taylori teljesség elérésének útjaival: a poszt-szekuláris hitkeresés célja nem az, hogy az individuum a saját intuitív spiritualitásának megtalálásával a kiteljesedés felé vezető útra lépjen, hanem a keresés maga.

A „szent sátor” korában elérhető határozott morális értékrend elhomályosodni látszik. Egyrészt azért, mert a tradicionális egyházak felülvizsgálják azt, másrészt pedig azért mert lehetőség van az individuális spiritualitás széles körű, keretek nélküli kiteljesedésére. Az értékek viszonylagossá válnak, a nyugat egyetemesnek tekintett morális kódjai a szubjektivitás előtérbe helyezésével elavulnak. A modernség embere nem az életmódját igazítja vallásához, hanem a hitrendszerének alapfeltételeit módosítja a céljai, a viselkedése igazolása érdekében. Amint megszegi a maga alkotta kereteit, újraalkotja spirituális identitását, s így elkerüli a bűntudattal járó szorongást, az inadekvátság újabb megnyilvánulását. A bűnbocsánat kérésének helyét – ahogy a fentebb említett megváltás is – az új én kialakítása veszi át. Így válik az a fogyasztói társadalom szennyes ruhájává, amit mosás helyett újra cserélnek. Kérdés, hogy a szekuláris Európa tradicionális egyházai képesek-e előnyt formálni ebből a folyamatból, s úgy megújulni, hogy a modern vallási szükséglet kielégítése és a határozott morális keretek biztosítása egyszerre valósuljon meg.

25 Bauman, i. m. 108–109.